

Forlad os vores skyld – og frels os fra det onde

Af Jørn Helder

Dette bidrag kan læses som et essay, hvor målet er at fremme selvrefleksionen – også når den er ubehagelig. De fleste af os har formentlig i en arbejdsmæssig situation eller i en anden kontekst været ude for at blive beordret til at udføre en opgave, der strider mod vores grundlæggende værdier, men alligevel har gjort det. Dette har om nødvendigt for at bevare sit face og sin selvrespekt kunnet legitimeres med, at ordren er udstedt af en med større autoritet end ens egen, hvorfor ansvaret psykologisk, men ikke reelt, kan placeres hos ordreudstederen. Men denne projicering rejser spørgsmålet, hvornår vi i forhold til vores egne grundlæggende værdier er parate og villige til at gå imod ordren uanset prisen, hvad enten det drejer sig om at miste social/organisatorisk prestige, social stigmatisering, give afkald på diverse materielle goder etc. - og ikke mindst miste sig selv.

A. Begrebsafklaring

Overskriften giver med sin reference antageligvis religiøse associationer, men forlad os vores skyld skal ikke læses på et religiøst bagtæppe her. I stedet anvendes 'skyld' her, som det defineres i Danmarks Nationalleksikon (LEX).

LEX adresserer indledningsvis 'skyld' i forhold til nogle mere formelle, institutionaliserede adfærdsregulerende regler, hvor en handling kan medføre sanktioner fra statsmagtens, samfundets eller sociale og religiøse gruppers side i form af fordømmelse, straf, udelukkelse eller erstatningsansvar, hvis handlingen overskrider diverse normer og regler i forhold til de ovenfor nævnte institutioners ratio. Denne definition mikser juridisk, moralsk og psykologisk 'skyld' til en sammenkøbt ret, som fremstår med beskeden stringens med sit manglende fokus. Den manglende definatoriske stringens korrigeres der i alle tilfælde gradvist for, når det videre hedder

Jørn Helder er ph.d. og cand.mag., lektor emer. og forfatter

Der er stort set enighed om, at en person udelukkende pådrager sig skyld ved en handling, som ikke er udført under tvang, dvs. hvis den handlende kunne have handlet anderledes, og under forudsætning af, at han i handlingsøjeblikket var tilregnelig. [...] Derimod behøver handlingen ikke være udført med forsæt; også handlinger udført i tankeløshed eller i manglende viden om konsekvenserne kan påføre den handlende skyld. Ved handlinger, som en person er forpligtet til at udføre i medfør af gældende retsregler og religiøse og moralske normer, kan vedkommende også pådrage sig skyld [...]

(Koch, Carl Henrik; Garde, Peter; Møhl, Bo: Skyld i Lex på lex.dk, 2025)

I relation til denne artikel er det interessant, at definitionen fokuserer på henholdsvis handlinger, der ikke er udført under tvang, og handlinger, der er udført under tvang eller af pligt, der begge er skyldpådragende. Forhold, der vil blive udfoldet senere i artiklen, hvor bl.a. også diskursiv tvang/magt vil blive adresseret i forhold til 'skyld'. Definitionen omtaler også overskridelse af moralske normer som skyldpådragende, hvilket accentuerer en definition af moral, etik og skyld.

Etik i praksis er moral. Moral handler om godt og ondt, om hvad vi bør gøre, og hvad vi ikke bør gøre. Der kan flere steder spores en tendens til ikke at differentiere mellem moral og etik ud over, at det ene stammer fra græsk; det andet fra latin. Men "niveaudelingen" er af betydning, da etik er de underliggende retningslinjer for moralske bud, og som sådan bliver begrundelser for moralen.

Etikken er således de grundlæggende regler for god menneskelig adfærd, mens moral er de konkrete, kulturbestemte forskrifter. Det er således etikens opgave at udmønte principper, der kan administrere mellemmenneskelige forhold på en måde, så det gode liv fremmes. Det vil sige at opstille leveregler for individets handlen i forholdet til dets medmennesker. De etiske overvejelser tager typisk udgangspunkt i en række centrale moralske fænomener såsom godt og ondt, retfærdigt og uretfærdigt, rigtigt og forkert, dyder og laster, normer og værdier, pligt og ansvar, skyld og skam og fordømmelse og tilgivelse, samt en lang række mindre centrale og tydelige moralske fænomener som bl.a. blufærdighed, vulgaritet, humor, lunefuldhed.

Moralsk skyld er den skyld, vi får/føler, når vi tilsidesætter eller overtræder de moralske/etiske normer, som gælder for den gruppe, vi tilhører – både i forhold til mikro- og makrokosmiske grupperinger som fx samfund/nation. Ved at negligere de gældende moralske normer kan vi påføre os selv dårlig samvittighed, som så bliver den moralske instans, hvor vi dømmer os selv og oplever os selv som skyldige. Og vi er alle sammen skyldige i forhold til ikke at sige fra over for forskellige beordringer fra autoriteter, hvis det kolliderer med ambitionen om det gode liv. Det være sig ledere i virksomheder, det være sig andre autoriteter i forskellige kontekster, og det være sig politikeres forskellige direktiver.

B. Autoritetens fysiognomi

Autoritet beskriver det forhold, at en eller anden person eller institution har retten til at udøve kontrol, påvirke og lede andre. Begrebet kommer fra latin 'auctoritas' og betyder 'myndighed'. I LEX beskriver Andersen autoritet:

[...] En aktør kan bestemme over andre, fordi disse andre, fordi disse andre accepterer og anerkender autoriteten som legitim. De underordner sig ud fra en vilje til lydighed, uden at det er nødvendigt at bruge rå magt, fysisk tvang eller trusler. [...] Autoritet forbindes typisk med en hierarkisk orden af enhver art, det være sig indenfor statsdannelser, organisationer, institutioner eller grupper. Det kan være i alle skalaer, formelle og uformelle, fra transnationale statsdannelser og verdensomspændende organisationer til erhvervs-virksomheder, frivillige foreninger, lokalsamfund, familier og vennegrupper.

(Andersen, Heine: Autoritet i Lex på lex.dk 2025.)

Autoritet er således bredt forankret i mangfoldige forskellige organisatoriske og institutionelle kontekster.

Melander har adskillige gange adresseret, hvordan autoritære bevægelser bliver mere og mere åbenlyse, når vi scanner det geopolitiske landskab. Flere gange har Melander sat fokus på og advaret om den autoritære retning fx Trump repræsenterer både på det (inter)nationale og på det personlige plan. Således skriver han i SiS årgang 40, nummer 1, hvordan Trump ikke kun forventer, men forlanger, at hans modstandere retter ind efter hans krav. Hvis ikke de gør, som han forlanger, udsættes de for økonomiske, politiske eller militære sanktioner. Men det er ikke kun på det statslige plan, men også på det personlige plan Trump eksercerer sin autoritet, så modstandere udrenses fra både administration og institutioner, hvis ikke de marcherer i takt til Trumps vilje og ordrer. Dette åbner jo op for en ikke ringe grad af selvcensur, så et reelt forum for demokratisk dialog indsnævres/dekonstrueres. I stedet åbnes op for et autoritært (højre)radikaliseret – for ikke at bruge en stærkere terminologi – regime, der modsætningsfrit kan bekræfte sig selv.

I SiS årgang 40, nummer 2 (2025) skriver Melander videre med en markant mere signifikant retorik under overskriften "Donald Trump er blevet langt farligere som præsident i sin 2. periode end det, som Francis Fukuyama advarede os om i 2024":

Trump's kamp mod demokratiet og dets betydning for samfundets stabile sammenhængskraft og retssamfundets etablerede institutioner er nedbrydende for verdens økonomiske og politiske udvikling. Hans brug af magt og fortsatte angreb på samfundets menneskelige værdier bygger på grove gangstermetoder, mangel på moralsk selvkritik og bevidst politisk selvovervurdering. Hans primitive og aggressive ødelæggende told- og udenrigspolitik vil skabe økonomiske problemer for hele verden med alvorlige konsekvenser for vores samhandel og politiske samarbejde. Hans egocentrerede økonomiske politik vil øge konfliktniveauet mellem verdens stater, selvom han udadtil foregiver, at han arbejder for fred

og internationalt samarbejde og fælles økonomisk vækst. Hans ekspansionistiske politik har skabt mange fjender for USA.

Trumps mange skiftende politiske dekretter og aggressive udspil har skabt stor uklarhed og modstand mod USA's rolle i Verdenssamfundet. Hans skiftende politiske værdisyn har skabt en social ustabilitet i verdensøkonomien. I det ene øjeblik støtter han Putins Rusland og bakker op om Putins kamp mod Ukraine. I næste øjeblik udråber han Putin som politisk skør og uden rationel fornuft. Denne evige usikkerhed vil være svær at fjerne de næste mange år.

(Melander, Preben, SiS, årgang 40, nummer 2, 2025)

Melanders bekymring for demokratiet står langt fra alene. Således er den tidligere amerikanske præsident Barack Obama voldsomt bekymret over den antidemokratiske udvikling i USA, han ser i forbindelse med Trumps præsidentperiode(r). Således adresserer "The Independent" hans bekymring den 20. juni 2025:

Barack Obama has issued a stark warning to Americans stating that the US is "dangerously close" to losing its democracy.

Speaking at the Connecticut Forum on Tuesday (17 June), the former president appeared to criticize the Trump administration, saying that "what we're seeing right now is consistent with autocracies".

Citing Victor Orban's Hungary as an example of a country that holds elections but "otherwise does not observe what we think of [as] a fair system", Mr. Obama said America is going down a similar path.

"We are not there yet completely, but I think that we are dangerously close to normalizing behavior like that", he added.

(The Independent 2025)

Melander har nogle særdeles kritiske pointer, når han skriver, hvorledes Trumps kamp mod demokratiet ved hjælp af gangstermetoder ud over at true verdens økonomiske og politiske udvikling og sammenhæng også er et angreb på demokratiske værdier orkestreret af hans gennemført amoralske ageren. Obama folder dette skrækszenarie yderligere ud, når han pointerer, hvor tæt USA efter hans mening er ved at miste sit demokrati. Ovenstående er blot eksempler på både bekymringen og det mulige resultat af en autoritær leders uimodsagte ageren. En udvikling, der også kendes fra flere lande. Ungarn er nævnt ovenfor, men også – her blot som eksemplifikation - lande som Tyskland, Sverige og Italien oplever en højreradikalisering med store og massive stemmetal på højreradikale partier som fx Alternative für Deutschland, Sverigedemokraterna og Giorgia Melonis parti Fratelli d'Italia.

Men styrkelsen af autoritet foregår ikke blot globalt og nationalt, idet autoritet eksekveres både mikro- og makrokosmisk, hvor autoriteten på det mikrokosmiske plan bliver legitim i takt med, at radikaliseringen og den indlejrede autoritet bliver en accepteret diskurs. Dette rejser naturligvis spørgsmålet, om det er den udvikling, vi accepterer: en march mod despotiske og dystopiske fællesskaber, hvor beslutningerne træffes autokratisk? Under alle omstændigheder kan det undre, at autoriteten ikke problematiseres mere, end det er tilfældet, og hvorfor folk ikke siger nej til at udføre diverse beordringer, hvis de strider mod både fælles og individuelle værdier, men blot tankeløst (og lydigt) eksekverer. Der er ingen eller få, der hiver i nødbremsen, mens toget buldrer mod den demokratiske endestation i takt med, at vi opgiver vores frie vilje.

Ved at sætte vores fælles og individuelle værdier i spil pådrager vi os både ansvar og skyld i forhold til ikke at sige nej, når vi beordres til at udføre forskellige handlinger, der strider mod vores fælles og individuelle værdier uden at reflektere dybere over det, og dermed som sådan bidrager til at legitimere både radikaliseringen og autoriteten. Om det er manglende refleksion, tankeløshed eller frygt for at blive sanktioneret skal være usagt. Men uanset hvad bidrager både blind lydighed, manglende refleksion og tankeløshed til at legitimere udviklingen mod en stadig erodering af vores demokratiske ret både på det globale, nationale og personlige plan. Men manglende refleksion og tankeløshed eller det, den politiske filosof Hannah Arendt beskriver som frosne tanker (faste meninger og holdninger), kan betyde, at basale etiske og moralske principper ikke udfordres/giver anledning til refleksion, hvorfor toget bare buldrer videre med os som nyttige idioter.

I stedet for at fungere som nyttige idioter skal vi vove springet, eller som Kierkegaard skriver vove at tage springet ud på uvishedens 70.000 favne vand og være villige til at bryde med det foregående in casu passivitet og tankeløshed, hvorved vi muligvis kan undgå at miste os selv.

At skulle sige nej aktualiserer Kierkegaard i relation til hans tematikker omkring eksistens og angst. Ifølge Kierkegaard er mennesket angst for at vælge sit eget liv in casu anstændighedens liv og tage ansvar for sin egen eksistens. Kierkegaard beskriver det som, at angsten er svimmelhed for friheden. Angsten opstår i forbindelse med at skulle vælge vores egen vej, og fordi vi ved, at vores valg har konsekvenser (både et ikke-svar, et ja og et nej), og at vi er nødt til at tage ansvar for vores valg.

Vi er simpelthen nødt til at vælge – også de svære valg, der koster – og turde stå op imod ordrer/befalinger, der er i strid med vores værdier, hvis vi vil bevare både vores værdighed og vores integritet for ikke at skulle leve med en tyngende skam, hvor skam her defineres som en følelse med en ikke ubetydelig nedværdigende konnotation, som afslører en som et mislykket og umoralsk individ. Skam er tæt forbundet med opfattelsen af, hvad og hvem man er, og den kan få en til at ønske at skjule sig. Dette kan resultere i en projicering og sende ansvaret videre og/eller en sublimering, der ”redder” en fra at konfrontere sig selv.

Årsagerne til ikke at vove springet kan være mange, men bl.a. frygt for at miste social status, blive kasseret (fyret), blive stigmatiseret etc. gør, at vi (og det har flertallet af os antageligvis oplevet) lukker øjnene, forpupper os og undlader at tænke/reflektere, men blot handler blindt med baggrund i vores frosne tanker, hvorved vi også bringer vores etiske pligt og etiske fordring (se nedenfor) i spil.

Når man beskæftiger sig med autoritet, er Hannah Arendt vanskelig eller rettere sagt umulig at komme udenom. Hun har gennemanalyseret autoritet i sit omfattende forfatterskab, hvor tre værker står prægnant. Det første fra 1951 *Det totalitære samfunds oprindelse* (*The Origins of Totalitarianism*) analyserer nazismen og kommunismen i tre bind *Antisemitismen*, *Imperialismen* og *Totalitarismen*. I afslutningen af *Totalitarismen* skriver Arendt om det menneske, totalitarismen efterstræber og opstiller som ideal:

Totalt herredømme stræber efter at organisere alle mennesker i deres uendelige mangfoldighed og forskelligartethed, som om de alle kun udgjorde ét individ, og det er kun muligt, hvis det lykkes at reducere hver og en til en uforanderlig enhed af reaktioner, så hver af disse sæt af reaktioner vilkårligt kan udskiftes med hinanden. Problemet er at fabrikere noget, der ikke eksisterer, nemlig en slags menneskeart, der ligner andre dyrearter, hvis eneste "frihed" skulle bestå i "at bevare arten". Det totalitære herredømme forsøger at opnå dette mål både gennem ideologisk indoktrinering og gennem absolut terror

(Arendt, Hannah: *Det totalitære samfunds oprindelse*, 1951)

Til trods for værkets alder er det skræmmende aktuelt i dag, hvor autokratiet/totalitarismen har fornyet genklang. Hannah Arendt kan derfor stå som en stadig aktuel advarsel til os om at handle, når totalitarismen og autoriteten viser sit hæslige fjæs.

Efter denne publikation kom i 1958 *Menneskets vilkår* (*The Human Condition*), der betragtes som hendes hovedværk. I *Menneskets vilkår* analyserer Arendt med fokus på arbejde, fremstilling og handling de basale aspekter af det menneskelige liv. Arendt ser 'handling' som et helt grundlæggende vilkår for at kunne danne politiske og sociale fællesskaber. I den forbindelse står begrebet *Vita Activa* (i modsætning til *Vita Contemplativa*) helt centralt, idet handling for Arendt er synonymt med frihed (jf. ovenfor). Værket (både filosofisk og politisk) appellerer til, at vi reflekterer over vores egen rolle, og hvordan vi kan bidrage til at skabe et meningsfuldt liv.

Også dette værk er til trods for udgivelsestidspunktet aldeles relevant i dag med sin appel om at reflektere over, hvad det vil sige at være et handlende - og ikke passivt, tankeløst, ureflekteret - menneske.

Det tredje værk, der skal nævnes her, er Arendts *Eichmann i Jerusalem – en rapport om ondskabens banalitet* (*Eichmann in Jerusalem - A Report on the Banality of the Evil*) fra 1963. Bogen bygger på Arendts rapportering til *New York Times* om sagen mod Eichmann, der var SS-officer og ansvarlig for deportationen af millioner af

jøder til de nazistiske udryddelseslejre. Arendt, der selv var jøde, forholder sig kritisk til sagen mod Eichmann, da sagen i hendes optik var bygget på, hvad jøderne måtte lide og ikke på, hvad Eichmann havde gjort. Bogen er en klassiker i forhold til at forstå, hvad der får mennesker til at begå sådanne onde gerninger. Det var/er naturligvis nærliggende at dæmonisere Eichmann som inkarnationen af det onde, men Arendt ser sagen i et større perspektiv og skriver en bog, der rækker ud over retssagen, om en mand, der blot lydigt, tankeløst og ureflekteret adlyder de ordrer, han får og dermed inkarnerer det, Arendt karakteriserer som 'ondskabens banalitet'. Han var blot en bureaukrat, der skrev sig ind i og fulgte den gældende (nazistiske) diskurs, der ikke anså udryddelsen af jøderne for problematisk. Men Eichmann var ikke antisemit, han var blot en af de ovenfor nævnte nyttige idioter, hvis skyld bestod i hans lydighed og tankeløshed og hans undladen til at forholde sig til de moralske aspekter af ordrene. Til trods for at Eichmann ikke selv havde dræbt nogen, erklærede retten i Jerusalem ham skyldig i massebord. En kendelse, Arendt problematiserer, idet hun argumenterer for, at retten ikke forstod ham. Fx skriver hun:

Jeg behøver næppe at understrege, at jeg aldrig ville være taget til Jerusalem, hvis jeg havde delt disse holdninger [at gøre Eichmann til symbol for holocaust og det, der havde muliggjort den, JH]. Jeg var og er af den holdning, at retssagen var nødt til at finde sted i retfærdighedens interesse og af ingen andre grunde. Jeg mener også, at det var rigtigt af dommerne i deres dom at understrege, at "staten Israel var blevet oprettet og anerkendt som jødernes stat", og at den derfor havde domsmagt over en forbrydelse, som var blevet begået mod det jødiske folk.

(Arendt, Hannah: Eichmann i Jerusalem – en rapport om ondskabens banalitet, 1964/2023)

Yderligere skriver hun:

Jo længere tid man lyttede til ham, jo mere tydeligt blev det, at hans manglende evne til at tale var tæt forbundet med hans manglende evne til at tænke. [...] På trods af alle anklagemyndighedens bestræbelser kunne enhver se, at denne mand ikke var et monster, men det var svært ikke at antage, at han var en klovn.

Flere år senere vender hun tilbage til Eichmann og slår fast, hvordan hun oplevede hans overfladiskhed og nok så vigtigt som en reference til os alle, at han var helt almindelig og hverken dæmonisk eller uhyrlig - til trods for at gerningerne var uhyrlige. Eichmann viste ingen tegn på ideologiske overbevisninger eller onde motiver. Den eneste dominerende egenskab var hans tankeløshed – ikke dumhed. I et autoritært relationsperspektiv udgør evnen og viljen til at reflektere og tænke en trussel mod den autoritære orden, hvorfor autoriteterne via forskellige sanktioner må neutralisere refleksionen og dehumanisere de involverede agenter, således at enhver følelse eroderes væk.

Arendt løfter som nævnt sin bog ud over retssagen og får understreget det sociale menneskes tendens til at adlyde ordrer. Pointen i bogen er derfor ikke en argumentation om, hvorvidt Eichmann var ond, men derimod en

velargumenteret redegørelse for, hvilke forhold, der spiller en rolle, når et menneske tankeløst accepterer og eksekverer en given ordre inden for en accepteret diskurs – og dermed ultimativt kan blive skyld i andres død.

C. Lydighed, moral og autoritet

Dette var en af pointerne i de eksperimenter den amerikanske socialpsykolog Stanley Milgram foretog i begyndelsen af 60'erne. Eksperimenternes hovedtema var en undersøgelse af almindelige menneskers lydighed over for umoralske ordrer, når disse blev udstedt af en legitim autoritet. Milgram ville finde ud af, hvor langt et almindeligt menneske ville gå i forhold til at påføre andre mennesker smerter i form af elektriske stød – potentielt livstruende - når disse ordrer blev udstedt af en autoritet bl.a. for at undersøge graden af lydighed i USA (sammenholdt med graden af lydighed i Nazityskland). Eksperimentet var i sin oprindelige udgave designet sådan, at en forsøgsperson blev tildelt rollen som lærer, en "skuespiller" (ansat af Milgram) fik rollen som elev, og forsøgslederen skulle så beordre forsøgspersonen til at give eleven stød, når vedkommende ikke kunne gengive en række af ord korrekt, oplæst af forsøgspersonen. Alle deltagere troede, de deltog i et eksperiment om læring og hukommelse på Yale, hvilket også gav eksperimentet status¹.

Efterhånden som eleven gentagne gange svarede forkert, skulle strømstyrken øges, indtil den nåede et livstruende niveau. Forsøgspersonen vidste ikke, at eleven blot var ansat af Milgram og de højlydte smerteskrig var simuleringer. Under forsøget bankede eleven på væggen, råbte hjælp og gav udtryk for, at vedkommende havde hjerteproblemer. Hvis forsøgspersonerne tøvede, fik de af forsøgslederen ordre til at fortsætte, fx med begrundelsen, at forsøget krævede, at de fortsatte etc. En overvældende procentdel (65%) af forsøgspersonerne eksekverede forsøgslederens ordrer og afgav maksimale stød til trods for deres ubehag. Eksperimentet viste, at almindelige mennesker er overraskende villige til at adlyde en autoritet – også selv når ordrene kolliderede med deres egen moral².

Dette bringer naturligvis spørgsmålet om ansvar på dagsordenen. Ved at acceptere, at der er en autoritet placeret højere i hierarkiet end en selv, får man mulighed for at projicere ansvaret på denne autoritet og på den måde fraskrive sig selv ansvaret. Milgram argumenterer for, at i et hierarkisk system vil forsøgspersonerne tildele forsøgslederen autoritet og magt bl.a. qua vedkommendes ekspertise, og det virkelig interessante er her, at lydigheds-relationen opretholdes gennem den magt, forsøgspersonen tillægger forsøgslederen/autoriteten, hvilket legitimerer forsøgslederens ret til at kontrollere forsøgspersonen. Når først kontrollen/magten er

¹ Milgrams eksperiment er beskrevet mange steder, og interesserede læsere henvises til en særskilt beskrivelse/gennemgang af eksperimentet. Fx Milgram, Stanley (1977): *Lydighedens dilemma*, Milgram, Stanley (1992): *The individual in a social world: essays and experiments* (McGraw Hill).

² Der kan naturligvis rejses etiske indvendinger mod Milgrams eksperiment i forhold til hans manipulation med deltagerne, som troede de påførte et andet menneske smerter, men spørgsmålet er, om det kunne være gennemført uden denne manipulation.

accepteret, er det vanskelig for forsøgspersonen at problematisere denne magt endsige at bakke ud. Dette danner grundlag for ansvarsforskydning, der fritager forsøgspersonen for moralske refleksjoner, in casu om det er rigtigt at påføre et andet menneske smerte i et højere formåls tjeneste. Forsøgspersonen anerkender således ikke sit eget ansvar i eksperimentet eller i virkelighedens verden, hvilket ledte frem til, at Milgram kunne konkludere, at et overvejende flertal af alle mennesker har potentialet til at handle ondt.

Et andet eksperiment, der kan bidrage til forklaring af autoritetens fysiognomi, er det såkaldte Stanford-fængselseksperiment, der blev designet af de amerikanske psykologer Haney, Banks & Zimbardo. Baggrunden for eksperimentet var, at de ville efterprøve en hypotese om, at fangevogtere agerede aggressivt over for indsatte, fordi de var afstumpede. Forsøgslederne annoncerede i universitetsavisen efter deltagere og udvalgte 24. Universitetets kælder blev indrettet som fængsel, og efter lodtrækning blev de 24 studerende inddelt i to grupper, henholdsvis vogtere og indsatte. Fangevogterne modtog kun få instrukser: de skulle holde orden i fængslet uden fysisk afstraffelse. Eksperimentet var planlagt til at vare 14 dage, men måtte afbrydes efter seks dage, da fem af "fangerne" udviste symptomer på depression og angst. Til gengæld havde mindst 1/3 af fangevogterne opført sig så brutalt og verbalt nedladende, at forsøgslederne var dybt chokerede. Fangevogterne havde udviklet en gruppekultur med en fælles negativ indstilling til fangerne, og fangerne havde ukritisk accepteret fangevogternes adfærd og udviklede hermed en form for gruppeidentitet, hvor de opfattede sig selv som svage.

Netop opfattelsen af sig selv som svag (i bredere betydning) har naturligvis indflydelse på ens ageren både i relation til Milgrams eksperiment og til Stanfordeksperimentet, men også når vi ukritisk og ureflekteret adlyder ordrer og eksekverer, bliver vi svage bl.a. gennem ansvarsfraskrivelsen, idet den stærkere har retten til at udstede ordrer. Vores selvopfattelse bliver ganske enkelt, at vi er de svage.

D. Autoritet og svaghed

Den norske filosof Ofstad beskriver svagheden og (selv)foragten for svaghed med udgangspunkt i en analyse af nazismen. Men som Arendt løfter han også svaghed op til et mere generelt plan, når han skriver (her citeret fra Helder, 2023):

Holder vi nazismen opp for oss som et speil, ser vi våre egne trekk – forstørret, men av den grunn også så avslørende. Antisemittismen er ikke det essensielle i nazismen. Det essensielle er læren om, at den sterke skal herske over den svake, og at den svake er foraktelig, fordi han lar seg beherske.

Nazismen oppstod ikke i tredve-årenes Tyskland, og forsvandt ikke i 1945. Den er uttrykk for tendensen, som er dypt forankret, og som stadig er levende i oss, og omkring oss. Vi beundrer den, som slår seg frem, og vi forakter den som taper. Vi skaper en verden hvor superkamtene [superheltene, JH], under skinn av moral og udealisme dominerer andre etter for godt befinnende.

Men vi tror oss fri for nazisme, fordi vi føler avsky for gaskamrene.

Vi glemmer, at de var sluttproduktet av en livsinnstilling, som hadde som mål å bekjempe det "mindreverdige" og beskytte "det sunde og livskraftige".

Vi føler os fri for nazisme, fordi vi ikke anser oss for forbrytere. Vi glemmer at nazismen hadde som program å verne om staten, eiendomsretten og den hvite rasen. Den skulle give folket faste moralske normer, trekke ungdommen opp av den erotiske sump, som den var sunket ned i, og gjøre den til uegennyttige idealsiter.

Nazismens brutalitet var ikke bare et produkt av en bestemt tilstand i Tysklands historie. Den var også en konsekvens av en bestemt verdensanskuelse, et visst set av normer og vurderinger og oppfatninger av virkeligheten. Vi befinner oss ikke i deres situasjon, men vi praktiserer mange av de samme normer og vurderinger.

(Ofstad, Harald, *Vor forakt for svakhet*, 1971)

E. Det personlige ansvar

Det kan naturligvis være vanskelig på det individuelle plan at forholde sig til ansvar i relation til makrokosmiske begivenheder. Men i forhold til denne vanskelighed kan den danske dramatiker Kjeld Abells drama *Anna Sophie Hedvig* (1939) bidrage til at skabe bro mellem makro- og mikrokosmos, idet der substantielt ikke er forskel mellem de to kosmoi i forhold til, hvordan vi kan forholde os til og handle i forhold til dem. Dramaet foregår i et dansk spidsborgerligt hjem, hvortil kusinen, Anna Sophie Hedvig, til fru en i huset er ankommet uventet. Anna Sophie er en beskeden og sagtmodig provinsskolelærerinde, tilsyneladende en undskyldning for sig selv. Om aftenen skal der afholdes middagsselskab for forretningsforbindelser. Familiens søn, John, deltager også med sine forskellige vidtløftige ideer, der hurtigt kolliderer med forretningsmændenes "fornuft". Der udspiller sig en intens dialog mellem John og aftenens hovedgæst Hoff, og på et tidspunkt drejes samtalen ind på, om det er muligt at slå et andet menneske ihjel. Det satte borgerskab slår tre kors for sig. Men på dette tidspunkt træder den sagtmodige Anna Sofie ind på arenaen og svarer "ja". Ånden er ude af flasken. Hun har dræbt en kommende diktatorisk skoleleder på sin skole ved at skubbe hende ned af en trappe, inden hun blev udnævnt til leder. Hun har vovet springet. Hoff forlader selskabet og kontakter politiet, mens John og hans far tager det ultimative opgør med hinanden.

Moralen i dramaet er, at det er nødvendigt at kæmpe mod tyranniet og autoriteten in casu både mod nazismen og skolelederen. Den ironiske pointe er, at det er den selvudslettende Anna Sophie, der holder moralen op for os ved at have handlet. Samme dictum som Arendt argumenterer for; det er nødvendigt at handle og ikke blot være den passive iagttager/deltager, inden tyrannen kan eksekvere sin autoritet.

Under opgøret med både sin far og sig selv siger sønnen John fx med reference til først til De ti bud efterfølgende med reference til autoritetens brøl i radioen:

Men retter man sig efter dem? – nej! – man trykker dem i skolebøgerne og lader børnene lære dem udenad – du må ikke slå ihjel, du må ikke stjæle, du må ikke ditten og datten – men så snart man kommer ud af skoleporten, ser man, at alle andre må – men prøv endelig ikke at mukke – du har pænt at bøje dig – de stakkels bud blæser man da på – rems dem endelig ikke op – de vil blive siddende i din hals, og din mund vil være lukket – og så har man ikke andet at gøre, end igen at lade hænderne falde ned i skødet og med stumme øjne betragte det resultat, som humanitet og passivitet har ført til – bare det så kun gik ud over en selv, men det gør det ikke – det går ud over alle.[...] [Vi lytter] til radioen – så længe det er ufarlig underholdningsmusik, lytter vi med et halvt øre – men pludselig er der en stemme, der skærer igennem og siger ting, der forskrækker os – vi føler, at det er en stemme, vi burde forsvare os imod – vi mærker i vores hænder en lyst til at kvæle – d.v.s. vi rejser og går hen og drejer om for en knap – det vi ikke hører, bilder vi os ind ikke er sagt – men stemmen taler stadig – den brøler sine ord ud over verden – kun mod vores døde lukkede ører trommer den uden at få lov til at komme ind – vi lægger fredsommeligt vores kabaler videre, indtil stemmen pludselig sprænger apparatet og farer indover hovederne på os – men så er det for sent – vi har taget vores standpunkt ved ingen standpunkt at ta’.

(Abell, Kjeld; Anna Sofie Hedvig, 1939)

John/Abell får her adresseret vores fælles ansvar, hvis vi blot forholder os passive og lader hænderne falde ned i skødet. I stedet opfordrer han til handling. Vi er nødt til at tage stilling, udfordre vores frosne tanker og tøm dem op, så denne optøning kan danne grundlaget for at agere – og ikke blot vaske væres hænder ved fx at projicere ansvaret, så man kan bilde sig selv ind, man er skyldfri.

Undskyldningerne for at undlade at sige fra er mangfoldige og kan ofte indebære en selvforklaring, der kan handle om, at en enkelt handling jo ikke gør den store forskel i forhold til det samlede billede. Men det gør en forskel! Og det adresserer spørgsmålet, om du/vi er dråben i havet, eller om du/vi er dråben, der får bægeret til at flyde over i forhold til tankeløst og refleksionsfrit at eksekvere en ordre eller at sige fra? Spørgsmål, der vedrører os alle, uanset hvilken position vi indtager både professionelt og privat. Men hver eneste gang, vi undlader at sige fra, legitimerer og konsoliderer vi magten og bekræfter autoriteternes ret til at agere, som de gør. Eksemplerne og forklaringerne er legio. Her skal blot nævnes de østtyske grænsevagters forsøg på at placere ansvaret for diverse nedskydninger af grænseoverløbere hos deres ansvarshavende officerer. Men eksemplet er langt fra enestående – det sker de facto hver dag lige rundt omkring os.

Ingen normale mennesker vil formentlig bryde sig om at blive sammenlignet med Eichmann – arkitekten og logistikeren bag de monstrøse deporteringer af jøder i Nazityskland. Men accepterer man Arendts karakteristik af ham som en pligttopfyldende embedsmand, der udfyldte sin plads i bureaukratiet og loyalt, tankeløst og refleksionsfrit fulgte de ordrer, han fik fra højere sted uden at have hverken antisemitiske eller hadefulde

holdninger i forhold til de mennesker, han lod transportere til de nazistiske dødslejre, må man vel til trods for denne grelle og ubehagelige sammenligning konstatere, at de fleste af os enkelte eller måske flere gange har ageret som ham og blot eksekveret en ordre uden refleksion. Det vil de fleste givetvis forsøge at benægte og (ligesom Eichmann forsvarede sig med) konstatere, at de blot fulgte en ordre fra en højere autoritet. Men det er ikke et validt argument. Vi har en pligt til, dels at handle, dels tage ansvaret på os, hvis vi ikke blot blindt eksekverer en ordre udstedt af en person med større autoritet end os selv.

For at give en plausibel (?) forklaring har dæmonisering af in casu Eichmann (og andre naziledere) været forsøgt som en af flere forklaringer på deres handlinger og som sådan forstå det manglende nej til at følge ordrer. Men dæmoni kan ikke tjene som forklaring på den ondskab, nazismen repræsenterede. Ved ikke at sige nej, bliver embedsmændene svage og foragtelige – og et let offer/redskab for autoriteten. Når dette yderligere accentueres af et samfundssystem og en diskurs, som legitimerer både ordren og eksekveringen, kan det fremstå som den rigtige måde at agere på. I forhold til ovenstående og eksemplet med Eichmann kan vi måske lune os ved tanken om, at det heldigvis ikke er relevant for os, da det var det horrible nazistyre befolkede af dæmoner, der foretog diverse overgreb. Men dette er ikke tilfældet! Den amerikanske psykiater Kelley, der var en af undersøgerne af de tiltalte ved Nürnberg-processen konkluderede, at vi alle – ikke kun tyskerne - i princippet under de rigtige/forkerte vilkår kunne agere som dem - i øvrigt en påstand, der gjorde amerikanerne rasende. Han skriver således i sin bog *22 Cells in Nuremberg* (1947) her i den tyske oversættelse:

Hier in Amerika sind wir leicht geneigt zu sagen: «Wir sind viel zu zivilisiert, als dass eine solche Situation bei uns entstehen könnte. Wir können kaum einen solchen Niedergang erleben und zu einem Punkt gelangen, an dem eine kleine Gruppe in der Lage wäre, die vollständige Macht an sich zu reißen. Wir Amerikaner würden auch niemals einigen wenigen Menschen gestatten, unser Dasein so zu beherrschen, dass sie über Leben und Tod der Bevölkerung verfügen könnten.

» Nun stellt sich die Frage: sind wir wirklich so verschieden von jenen Völkern, denen die totalitäre Gewalt in so schmerzlicher und brutaler Weise aufgezwungen wurde? Die Antwort lautet meiner Meinung nach, dass zwischen dem einzelnen Deutschen und dem einzelnen Amerikaner kein wirklicher Unterschied besteht, abgesehen von der Tatsache, dass der Deutsche stärker an seine Ideologien glaubt als der Amerikaner. Allerdings besitzt das deutsche Volk eine einheitlichere Kultur. Es hat vielleicht während einer längeren Periode, als wir eine Nation sind, eine gemeinsame Sprache und eine gemeinsame Philosophie besessen. Infolgedessen konnte es leichter durch eine geschickte Propaganda gewonnen werden. Aber abgesehen von unserem Mangel an Einheit und den sich daraus ergebenden Einrichtungen – wie dem Zweiparteiensystem und den gesetzlichen «papierenen» Minoritätsrechten –, bin ich überzeugt, dass in Amerika wenig vorhanden ist, das die Errichtung eines naziähnlichen Staates verhindern könnte.

Eine solche Feststellung mag übertrieben erscheinen. Man könnte darauf antworten: «Wir haben weder die Führer noch die grundlegenden Ideologien und Anschauungen, auf die sich diese zukünftigen Führer stützen könnten.» Prüfen wir einmal die Tatsachen.

(Kelley, Douglas M. 22 Cells in Nuremberg, 1947)

F. Den etiske fordring

Etikken er et ontologisk vilkår, og som Løgstrup (1956) formulerer det er vi altid i en situation, hvor vi aldrig har med et andet menneske at gøre uden at holde noget af dets liv i vores hånd. Det kan være meget lidt, en forbigående stemning, en oplagthed, man får til at visne, eller som man vækker, en lede, man uddyber eller hæver. Men det kan også være forfærdende meget, så det simpelthen står til den enkelte, om den andens liv lykkes eller ej. Vi er, som Løgstrup formulerer det, hinandens skæbne. Selv om der er forskellige syn på, hvad etikken rolle er, er der enighed om, at etikken er en lære om, efter hvilke principper man skal leve sit liv. Et synspunkt Løgstrup yderligere pointerer ved at fokusere på vores fælles-individuelle ansvar:

Mennesket er ikke en ø, men en del af fastlandet", siger et gammelt proverb og antyder dermed, at den menneskelige situation ikke er at leve alene i og for sig selv, men i et fællesskab med andre. Mennesket lever i et afhængighedsforhold til andre og i et sådant afhængighedsforhold får individets handlinger større eller mindre konsekvens for andre, ligesom andres handlinger influerer på det enkelte individs eget liv.

(Løgstrup: Den etiske fordring, 1956)

Hvis vi skal leve op til fordringen og undgå af blive instrumenter i en autoritær diskurs, må vi tage ansvaret på os og begynde at reflektere over de ordrer, vi bliver sat til at udføre og ikke bevidstløst eksekvere, men også sige nej til at eksekvere. Vi har nemlig vores liv i hinandens hænder og bliver nødt til at agere aktivt og handle, som Arendt og andre har anbefalet: Hvis vi ikke handler, bliver vi medskyldige i en stadig mere og mere omfattende autoritær drejning både makro- og mikrokosmisk. Vi kan eventuelt begynde med at reflektere over Nordahl Griegs ord fra romanen Ung må verden endnu være (1938) og vælge, hvem vi vil være. Humanisten, der føler uvilje mod uret, men ikke kæmper for det, som er ret, eller med en reference til Abell om vi vil være dråben i havet eller dråben, der får bægeret til at flyde over.

Gennem det reflekterede valg kan vi således blive frelst fra det onde. I modsat fald blive fanget ind i ondskabens banalitet.

Referencer

- Abell, Kjeld: Anna Sophie Hedvig (1939)
- Andersen, Heine: Autoritet i Lex på lex.dk. (2025)
- Arendt, Hannah: Det totalitære samfunds oprindelse (1951)
- Arendt, Hannah: 1958 Menneskets vilkår (1958)
- Arendt, Hannah: Eichmann i Jerusalem – en rapport om ondskabens banalitet (1963)
- Helder, Jørn: Kaj Munk: diskontinuitet og diskursiv forskydning (2023)
- Kelley, Douglas M.: 22 Cells in Nuremberg, (1947)
- Koch, Carl Henrik; Garde, Peter; Møhl, Bo: Skyld i Lex på lex.dk (2025)
- Løgstrup, K. E.: Den etiske fordring (1956)
- Melander, Preben, SiS, årgang 40, nummer 2, 2025 <https://doi.org/10.22439/sis.v40i2.7606>
- Milgram, Stanley: Lydighedens dilemma (1977)
- Milgram, Stanley: "Behavioral Study of obedience" – Journal of Abnormal & Social Psychology (1963)
<https://doi.org/10.1037/h0040525>
- Ofstad, Harald, Vor forakt for svakhed (1971)
- The Independent 20. juni 2025